

نگاهی به وضعیت اجتماعی و سیاسی شیعیان در دوران غیبت

عصر حیرت

دکتر حسین شاهران

در جریان اتفاقات و حوادث سیاسی و اجتماعی که نقشی سرنوشت‌ساز در تحولات سیاسی و اجتماعی امامیه در دوران غیبت صفرای امام غایب شیعیان داشت، بی‌تردید بغداد، پایتخت خلافت عباسی، مقام‌اول‌رادر سیر حوادث و تأثیرات داشت. می‌دانیم که پس از تحولات دوران خلافت هارون الرشید و زندانی شدن امام موسی کاظم^(ع) در بغداد و نیز پس از تحولات دوران خلیفه عباسی، مأمون، به‌تدریج با انتقال امامان شیعه از مدینه به بغداد و نیز در شهر پادگانی «شُرّ من زائی» (سامرا) در نزدیکی این شهر، تشیع امامی نفوذ و حضور بیشتری پیدا کرد. پس از درگذشت متوکل، خلیفه عباسی، با قدرت گرفتن برخی خاندان‌های ایرانی‌تبار با شیعی، هم‌زمان با سال‌های آخر دوره حضور امامان، بغداد شاهد رشد بی‌سابقه تشیع بود. در سال‌های پایانی عصر حضور امامان در بغداد، شماری از خاندان‌های شیعی توانستند در نظام دیوان‌سالاری عباسیان و در نهادهای سیاسی و ازجمله دیوان کتابت و نهادهای مشابه نفوذ کنند و بدین ترتیب، از قدرت سیاسی برخوردار شوند و فضا را برای نفوذ تشیع هموار کنند. این امر به‌تدریج حتی به مقام وزارت خلیفگان عباسی بغداد و حکومتگر بغداد، تشیع عاملی مهم و گاه اصلی قلمداد می‌شد. این امر در دوره غیبت صغری و با فعالیت گاه علنی و گاه نیمه‌علنی نایبان خاص چهارگانه امام غایب^(عج) امامیه در بغداد، زمینه را برای محوری شدن این شهر به‌منظور حضور و ظهور جامعه شیعه فراهم کرد. به‌طوری‌که بیشتر تحولات مرتبط با جامعه شیعه در بغداد و به‌دست بازگران سیاسی از یک‌سو و ولای اربعه و نظام وکالت از دیگرسو و عالمان امامی مرتبط با آنان، رقم می‌خورد.

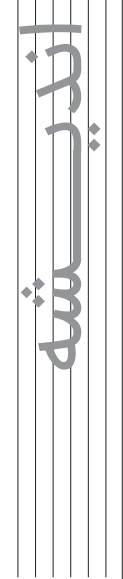
جامعه امامیه در این دوره، بیش از هرچیز نیازمند سامان دادن سه کار بود: یکی ایجاد زمینه‌های سیاسی و اجتماعی لازم برای استقرار جامعه امامیه و یکپارچگی امامی مذهبیان تحت رهبری واحد. این کار باتوجه‌به نفوذ برخی شیعیان امامی در دستگاه دولت عباسی و با تداوم نظام وکالت و تأمین مالی لازم برای رهبری جامعه امامی، به رهبری ولای اربعه امام غایب و هماهنگی لازم و تاواندازه‌ای پذیرفته‌شده میان شهرها و تجمعات امامی، با رهبری بغداد و نیز عادی سازی روابط این جامعه با دستگاه خلافت بغداد، به‌سامان رسید. دومین ضرورت، بازسازی منظومه فکری و اعتقادی امامت، متناسب با بحران غیبت بود که این کار را به‌طور ویژه، متکلمان و همچنین محدثان امامی در طول دوره غیبت صغری و به‌ویژه در دوره پایانی آن و اندکی پس از آغاز غیبت کبری انجام دادند و تلاش کردند با بهره‌گیری از استدلالات کلامی و مجموعه میراث حدیثی شیعی، آن را سامان دهند. شخصیت‌هایی مانند ابوسهل نوبخستی و ابن‌قبه رازی، ازمیان متکلمان و کلینی و علی‌بن بابویه قمی، از میان محدثان و فقیهان، در این کار بیشترین مشارکت را داشتند. سومین موضوع، ضرورت ارائه گفتمان مذهبی واحدی برای امامیه در ققه و عقاید بود که می‌توانست مهم‌ترین عامل برای وحدت‌نظر بیشتر محافل مختلف امامی و همچنین جلوگیری از تفرقه بیشتر و مقابله با بدعت‌ها و نوآوری‌هایی باشد که می‌توانستند هویت امامیه را دچار مشکل بیشتر کنند. این کار را به‌شکلی گسترده و برای نخستین‌بار، شیخ کلینی در کتاب «الکافی» باتوجه‌به بحران غیبت، سامان داد و کتاب او پایه و مبنای روشنی برای ساختار قفه و عقاید شیعه امامی در چارچوب تشیع اعتدالی و رسمی قرار گرفت و بدین وسیله، به‌تدریج راه برای تسلط تشیع فقهی و دوره اقتدار فقیهان پس از دوره ولای اربعه و نظام وکالت هموار شد، بنابراین باید تألیف کتاب الکافی را در پیش‌زمینه فضای فکری، اجتماعی و سیاسی عصر خود مطالعه کرد.

یکی از متون مهم در باره اخبار امام غایب و دوره آغازین غیبت صغری و اخبار مربوط به سازمان وکالت و ناحیه، و توقعات، کتاب «اخبارالقائم» علی‌بن محمد علان کلینی است که خود مؤلف از جایگاه بسیار مهمی در تحولات دوران غیبت، برخوردار بوده است و نیز کتاب او مهم‌ترین منبع شماری از کتاب‌های این دوره و ازجمله کتاب «الکافی» کلینی است. تقریباً می‌توان گفت بیشترین تکیه کتاب الکافی در این بخش، مبتنی است بر روایات این شخص و کتاب او، گرچه به سبک محدثان از کتاب وی نامی به میان نمی‌آورد. علان به‌دلیل اینکه دایی محمدبن یعقوب کلینی بوده و نیز کلینی شخصاً از او بهره علمی برده بوده است، در این حوزه‌ها ساخت مورد اعتماد کلینی بوده است. اما جایگاه و مرجعیت علان، تنها محدود به محمدبن یعقوب کلینی نیست، بلکه حتی برخی مشایخ کلینی از او حدیث روایت می‌کرده‌اند و به‌ویژه اخبارالقائم او منبع روایت آن مشایخ بوده است. شهرت و اهمیت علان کلینی در زمان خود، برخلاف آنکه امروز از او نامی درمیان نیست، چندان بوده است که در آن دوره و شاید حتی اندکی بعد، کلینی را به‌دلیل انتساب به علان، در جامعه بغداد می‌شناخت‌اند.

شهران
شماره ۲۲
شماره ۱۳۹۲
۴۰۵۲

۱۴

اگرچه در تاریخ ادیان، همواره در باره موضوعات اعتقادی مختلفی بحث شده است، آنچه در این میان به کانون مرکزی ادیان، یعنی اندیشه خدایاوری مربوط می‌شود، بیشترین اهمیت را داشته است. اینکه هر یک از ادیان، در نهایت چه تصویری از خداوند را به نمایش گذاشته، پیوسته از مهم‌ترین مباحث درمیان دانشمندان ادینی بوده است. خوانندگان حتماً با میراث سترگ تشیع در زمینه مباحث خدانشناسی آشنا هستند و نیک می‌دانند که آثار بسیاری از متکلمان و حتی محدثان بزرگ شیعه، مشحون از مباحث و احادیثی است که نشان دهنده درک پیشوایان مذهب تشیع از وجود و حضور خداوند در هستی است. با وجود چنین میراث ارجمندی در زمینه خدانشناسی، جای اثر پژوهشی جامع و مفصلی که به بررسی و گزارش پیشینه و تحولات برهان‌های مختلف خدانشناسی بپردازد، خالی بود. اکنون این خلأ تا حدود بسیار زیادی به سبب انتشار پژوهش کلانی در دو جلد با نام «تاریخ برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام امامیه، نوشته دکتر حمید عطایی نظری» پر شده است. واقعیت این است که بخش بسیار درخور توجهی از میراث ارزشمند فلسفی و کلامی مسلمانان، به بحث در باره برهان‌های اثبات وجود خدا اختصاص یافته است و حکما و متکلمان برای طرح براهین گوناگون خدانشاسی و تأیید و تحکیم آن‌ها سعی فراوان کرده‌اند و در حالی که پیش از این، آثار فیلسوفان و برهان‌های خدانشناسی مورد توجه و اهتمام آن‌ها تا حدودی

کاویده و بررسی شده است، نگاشته‌های کلامی متکلمان مسلمان و دلایل آنان برای اثبات وجود خدا، تاکنون به نحو شایسته و فراگیری بررسی و تحقیق نشده و گزارشی مبسوط از تاریخ و تحولات برهان‌های خدانشناسی در ادوار مختلف کلام اسلامی و امامی نیز فراهم نیامده است. حال اما، با انتشار کتاب «تاریخ برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام امامیه» (از مکتب بغداد تا مکتب اصفهان)، تا حدود زیادی این نقیصه جبران شده است.

در این اثر برای نخستین بار، تاریخ و پیشینه و تطورات و انواع مختلف صورت‌بندی‌ها یا تقریرهای برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام اسلامی تبیین شده و تقریرهای ابتکاری متکلمان امامی از براهین خدانشاسی نیز بازشناسی و معرفی شده است. از این رو می‌توان کتاب مزبور را به‌منزله شناسنامه و سند تحولات برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام اسلامی و امامی قلمداد کرد. نویسنده در این نگاشته، به تبیین استدلال‌های مطرح در آثار کلامی امامیه و معتزله و اشاعره برای اثبات وجود خداوند پرداخته و نیز گزارش مبسوط تطورات تاریخی این استدلال‌ها را ارائه کرده است. بدین منظور، بخش اثبات وجود خداوند در نگاشته‌های کلامی متکلمان امامی از قرن چهارم تا یازدهم هجری، از لحاظ طرح مقدمات و مسائل و دیدگاه‌ها، نحوه تقریر براهین و همچنین استفاده از مبانی و اصطلاحات و قواعد مختلف، بررسی و هم‌سنجی شده است تا تحولات گوناگون در این

نگاهی به کتاب «تاریخ برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام امامیه» که به تازگی در بازار نشر عرضه شده است

گزارش تاریخی برهان‌های اثبات وجود خدا

قاضی عبد الجبار معتزلی، محقق حلی و فیض کاشانی درباره این برهان گزارش شده است. همچنین در فصل چهارم (برهان نظم)، تقریر متکملانی چون ابوالحسن اشعری، تفتازانی، کلینی، شیخ صدوق، فیض کاشانی، علامه مجلسی و... از این تعریف و تقریرهای مختلف آن در کلام اسلامی، گزارش و هم‌سنجی شده است.

در فصل پنجم (برهان امکان صفات) استدلالی کمترشناخته‌شده در مطالعات کلامی به نام «برهان امکان صفات یا تخصیص» به تفصیل بازشناسی و تعریف و تقریرهای مختلف آن در کلام اسلامی، گزارش و هم‌سنجی شده است.

فصل ششم (برهان امکان و وجوب) هم به تعریف این برهان، پیشینه آن و مباحث فلسفی و منطقی بنیادینی نظیر تمایز وجود از ماهیت، تلازم شیئیت با وجود، تقسیم موجودات به ممکن الوجود و واجب الوجود، و استحال‌ه دور و تسلسل، اختصاص یافته است. سپس در بخش دیگری از این فصل، تقریرهای مختلف برهان امکان و وجوب در کلام فلسفی اشعری و نیز کلام امامیه، گزارش و تشریح شده است.

سرانجام در فصل هفتم (برهان صدیقین) مباحثی همچون تعریف برهان صدیقین و جایگاه آن در فلسفه ابن‌سینا و همچنین مقایسه آن با براهین «حدوث و قدم» و «امکان و وجوب» موضوع بحث قرار گرفته است. بازشناسی و معرفی تقریرهای ابتکاری متکلمان امامی از برهان صدیقین، به‌ویژه و تقریر نوآورانه نصیرالدین طوسی و نصیرالدین کاشانی حلی از این برهان، از دیگر مباحث مهم و شایان توجه مطرح در این فصل است.

نویسنده در پایان هر فصل، خلاصه‌ای از مهم‌ترین مباحث و تقریرهای معرفی شده از هر یک از برهان‌های اثبات وجود خدا را نیز فراهم آورده است که موجب آسان شدن مطالعه خوانندگان و دستیابی راحت‌آنان به مطالب و نتایج مطرح در یکایک فصول کتاب شده است.

زمینه‌ها، شناسایی و تبیین شود، باتوجه‌به حجم و دامنه مطالب و گستره مسائل و موضوعات، کتاب «تاریخ برهان‌های اثبات وجود خدا در کلام امامیه»، را باید گسترده‌ترین پژوهش تاکنون نشریافته در باره سرگذشت براهین اثبات وجود خدا در تاریخ کلام اسلامی و امامی به‌شمار آورد. کتاب یادشده از هفت فصل تشکیل شده است که به ترتیب عبارتند از: مقدمات، برهان حدوث و قدم، برهان حدوث صفات، برهان نظم، برهان امکان صفات، برهان امکان و وجوب و برهان صدیقین. مهم‌ترین مسائل و موضوعات مطرح در هر یک از این فصول به شرح زیر است:

در فصل نخست (مقدمات) به تعریف و دسته‌بندی گرایش‌ها و ادوار و مکاتب کلامی امامیه از قبیل گرایش‌های کلامی نقلی، کلام عقلی، کلام جدلی، کلام فلسفی و نیز ادوار کلام معتزلی و کلام فلسفی امامیه و مکاتب شکل گرفته در این ادوار از جمله، مکاتب بغداد متقدم (مکتب شیخ مفید) و بغداد متأخر (مکتب شریف مرتضی)، و مکاتب حله متقدم (مکتب حمصی رازی) و حله متأخر (مکتب خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی) و... پرداخته شده است. در فصل دوم (برهان حدوث و قدم) به تعریف اصطلاحات اساسی در تقریر این برهان، یعنی مفاهیمی نظیر محدث، قدیم، جوهر، عرض، جسم، اکوان و... اشاره شده است. در ادامه، تقریرهای گوناگون متکلمان امامی از برهان حدوث و قدم در چند بخش، زیر عناوین: «برهان حدوث و قدم در کلام نقلی امامیه»، «برهان حدوث و قدم در دوره کلام معتزلی امامیه»، «برهان حدوث و قدم در دوره کلام معتزلی فلسفی امامیه»، «برهان حدوث و قدم در دوره کلام فلسفی امامیه» (مکتب فیاض لاهیجی)، به تفصیل بحث و بررسی شده است.

در فصل سوم (برهان حدوث صفات)، نیز تقریرهای مختلف برهان حدوث صفات در کلام اسلامی و آرای شخصیت‌هایی چون ابوالحسن اشعری، ماتریدی،

خواجه احمد تونی و وقف نسخه‌های خطی نفیس

۹۸۶ قمری به زیارت امام رضا^(ع) رفته است. طبق وقف‌نامه، او ۳۳۲ جلد کتاب را وقف کرده است. در چند نسخه، از واقف به نام «خواجه شیراحمد بن عمیدالملک بن شیراحمد تونی الکید سکانی» نام برده شده است که ظاهراً همین فرد مدنظر است. بر تعدادی از نسخه‌های کتابخانه آستان قدس، متن وقف‌نامه آمده است: «وقف نمود این کتاب را با دیو ست و سی و یک جلد کتاب دیگر رفعت‌پناه، مرحوم خواجه شیراحمد تونی، به روضه مقدسه منوره متبرکه

یکی از اوقافان مهم نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی، خواجه شیراحمد تونی است. بر نسخه‌ای از کتاب «انوارالبدریه»، که در سال ۱۰۱۲ هجری قمری کتابت شده، وقف‌نامه او آمده است و این نشان می‌دهد که واقف تا این تاریخ در قید حیات بوده است. بر روی نسخه‌ای از کتاب «قرابادین»، یادداشتی از شیراحمد بن عمیدالملک تونی به تاریخ ۲۸ ربیع‌الاول ۱۰۰۹ قمری آمده که آن را در دارالسلطنه لاهور نوشته است. وی در این یادداشت، اشاره کرده است که قندهار محل سکونت او بوده و در سال

به روایت
استاد

دنیای کتاب‌فروشی‌ها

کتاب‌فروشی‌ها مملو از داستان‌های گوناگون‌اند؛ نه تنها داستان‌هایی که روی قفسه‌هایشان چیده شده است، بلکه داستان‌هایی که از نظرهای پنهان مانده‌اند. داستان صاحبان کتاب‌فروشی‌ها و کتاب‌هایی که خوانده‌اند، باعث عشق آن‌ها به مطالعه شده است؛ داستان نویسندگان و اینکه چه چیزی باعث نوشتن اولین کتابشان شده است. جن کمپبل در کتاب «دنیای کتاب و کتاب‌فروشی‌ها، براساس این اعتقاد که هر کتاب‌فروشی داستانی دارد، در پی داستان‌های متنوع و خواندنی کتاب‌فروشی‌های مختلف بوده است. کتاب، نتیجه سفر کمپبل به قاره‌ها و کشورهای مختلف جهان است و هدف این سفرها، بازدید از کتاب‌فروشی‌های خاص و مشهور هر

کتاب
شناخت

می‌دهد کتاب‌فروشی‌ها فقط شامل مکان‌هایی نیستند که تمام دیوارهایشان از زمین تا سقف پر از قفسه‌های کتاب است. در طول سفری که در کتاب کمپبل شاهد هستیم، با انواع گوناگونی از کتاب‌فروشی‌ها آشنا می‌شویم؛ از کلیساهایی که تغییر کاربری داده‌اند تا کارخانه‌هایی که بدون استفاده مانده‌اند یا حتی پارکینگ‌های زیرزمینی و ایستگاه‌های قدیمی قطار. نویسنده در این کتاب، انواع دیگری از کتاب‌فروشی‌ها را هم جست‌وجو کرده است که می‌توان آن‌ها را کتاب‌فروشی‌های سیار نامید که در قایق و اتوبوس بنا شده‌اند. در این کتاب حتی با کتاب‌فروشی‌های مخفی هم روبرو می‌شویم. کتاب «دنیای کتاب و کتاب‌فروشی‌ها»، نوشته جن کمپبل را با ترجمه نیما مانی، نشر «طرح نقد» در ماه‌های گذشته به چاپ رساند.

